

Szvák Gyula
Budapest

Megjegyzések a „premodern nemzet” magyar historiográfiájához

A „posztmodern támadás” a történettudomány ellen kétségkívül sikereket ért el a történészek által használt nyelv- és fogalomrendszer szétzilálása terén. Nem mintha annak előtte nem folytak volna állandó terminológiai viták a történetírás szinte valamennyi kulcskategóriájáról (*állam, nemzet, feudalizmus, abszolutizmus, fasizmus, szocializmus* – hogy csak néhányat emeljünk ki a sorból), de ezek a diszkussziók az egységes fogalomhasználat, a mindenki által egyformán használt és értett nyelv kialakítása érdekében történtek. Ma megengedőbbé és reményvesztettebbé vált a történetírás e tekintetben, és teret nyert a posztmodern szkepszis kiváltotta „többszólamúság”. Magam egyetértek azokkal a historikusokkal, akik nem adják fel olyan könnyen és ragaszkodnak azokhoz a diskurzusokhoz, amelyek nem a süketek párbeszédét idézik. Ebből következően újra napirendre kell, hogy kerüljenek régről ismert problémák, ismét neki kell gyürkőzni a jelenségek újradefiniálásának. Egyik ilyen neuralgikus terminológiai kérdés a „nemzet” mibenléte. Ennek egy kiváltképp tisztázatlan historiográfiai aspektusát elemzem az alábbiakban.

A „nemzet” problematikájának alábecsülése egyik súlyos tévedése volt a marxista történelemfelfogásnak. Ez nem jelenti azt, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben ne születtek volna releváns monográfiák e témakörben – ennek sokkal inkább az ellenkezője igaz. Más kérdés, hogy ez már az ún. marxista felfogás „felpuhulásának” idején történt, sok tekintetben a dogmatikus szemlélet elleni küzdelem során. Az egyik legjelentősebb módszertani problémát ennek kapcsán az okozta, hogy az új megközelítések is jórészt a régi fogalmi körben mozogtak, vagy azzal folytattak árnyékbokszolást. A terminológiai erőfeszítések, persze, nemcsak a marxista próbál-

kozásokra, hanem valamennyi történetírói és politológiai, filozófiai, szociológiai stb. irányzatra is jellemzőek voltak. A „mi a nemzet?” kérdés a mai napig nem csillapodó viták tárgya, ám e megállapítás rögzítésén kívül nem tartom feladatommak magának a kérdésnek a megválaszolását.

Ugyancsak historiográfiai tényként kell rögzíteni, hogy a nemzeti problematikán töprengő gondolkodók többsége a nemzetet valamilyen modern, jellemzően a 18. század vége utáni jelenségnek tartja.¹ Ebből következően vajmi kevés figyelem fordult a nemzet előzményére, a „premodern nemzetre”. Ez alól nem kivétel a magyar historiográfia sem.

E rövid áttekintésben nem kívánok foglalkozni azokkal a magyar történeti szintézisekkel, amelyek nem „állam”-, hanem „nemzet”-történet címmel íródtak, s amelyek nyilvánvalóan a nemzetet olyan kiterjesztő értelemben használták, amelyek alkalmatlanná teszik a konkrét történeti elemzésre, vagy nacionalista-hazafias okokból cserélték csupán fel a két terminust. A Pauler Gyulától Marczali Henriken, majd Acsády Ignácon keresztül Hóman Bálintig vezető historiográfiai út bizonyos értelemben a nemzettől az államig vezető útként is felfogható, ugyanis a folyamat végén elveszett a nemzet genetikai-kronológiai elsőbbsége az állammal szemben.

A „középkori nemzettől”, mint önálló és nem természettől való történelmi jelenséggel először Deér József foglalkozott behatóan. Deér kiindulópontja: *„A XI-XII. századi Magyarországon van az uralkodóházzal alkotott sorsszerű egység tudatán alapuló közösségérzés, de nincs nemzettudat, mert a közösségérzésben nem tudatosulnak oly objektív összetartozási adottságok, melyek magára a közösségre vonatkoznának.”*² A 13. században azonban Deér szerint e tekintetben minőségi változás áll be, köszönhetően jórészt a megyei nemesség küldöttei generális congregatioinak, ideológiailag kitapinthatóan a 13. század végi krónikában. *„Az oklevelekben emlegetett natio az objektivizált jogok által*

1 Vö. Anderson B.: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről, L'Harmattan, 2006, 19–21.

2 Deér J.: Közösségérzés és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon. In: A gróf Klebersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV., Bp., 1934, 106.

körülrít társadalmat jelenti. Így azt kell mondanunk, hogy a rendiség felé tartó folyamat egyben egy új közösségérzésnek a megteremtője is: rendiség és nacionalizmus korrelatív történelmi életformáknak bizonyulnak.”³ A változás további jele, hogy a 13. század második felétől kezdve lehet a *natio* szót is nemzetnek fordítani: „A puszta államkeretet jelölő *regnum* helyébe a *haza* és a *nemzet* konkrét tartalmi kerültek.”⁴

Deér interpretációjában a nemzeti hovatartozás elhatárolódott az államkerettől és a rendi státusztól, így összefüggést a magyar nemzet és a magyar nyelv között lehet megállapítani. A magyar középkor (illetve annak vége) a *natiot* a nyelvvel határozta meg, magyarnak azt tekintette, aki ezen a nyelven beszélt.⁵

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Deér József a nemzetet történeti képződménynek tekintette, elvetette őseredeti létezését, és meghatározott kritériumok alapján a nemzet kialakulását Magyarországon a 13. század végére datálta. Ezzel – Kristó Gyula megjegyzése szerint – közbülső álláspontot foglalt el az ún. perennialisták és modernisták között.⁶

Historiográfiai paradoxon, hogy Deér első jelentős követője a magyar marxizmus hőskorának vezető történész-ideológusa, Molnár Erik volt. Nincs itt terem arra, hogy Molnár Erik munkásságával részletesen foglalkozzam. Így csak azt az általánosító véleményt fogalmazom meg, hogy sokkal marandóbbat alkotott a történetírás nemzeti elfogultságairól provokált vitájával, mint a középkori Magyarországról írt didaktikus-marxizáló műveivel. Ez utóbbiakban érintette a középkori „nemzet” problémáit is, állandó szemléletbeli kettősségben vergődve: mint középkorász, gyakorlatilag Deér nézeteivel érzett rokonságot, mint ideológus-propagátor a Sztálin nevéhez kötött, akkortájt minden kézikönyvben kötelezően szereplő nemzetdefiníciót szajkózta. Különösen az orosz historiográfiai közegben azonban azt feltétlenül ki

3 i. m., 110.

4 Deér J.: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. In: Magyarságtudomány, 2 (1936), 11.

5 i. m., 12–24.

6 Kristó Gy.: A magyar nemzet megszületése, Kossuth Kiadó, 1998, 15.

kell emelnünk, hogy az ún. Molnár Erik-vita jelentősen hozzájárult a magyar történelmi tudat ficamainak orvoslásához és a nacionalista történelemszemlélet meghaladásához. Ez kiváltképp a majdnem párhuzamosan folyó szovjet nemzetvita ismeretében emelkedik jelentőségre, ahol a legnagyobb szellemi erőfeszítéseket a nemzet kritériumainak – lényegében meddő – meghatározására fordították.⁷

A magát marxistának tartó történészek közül a legtöbbet Szűcs Jenő tette a nemzetproblematika körüljárásában. Középkorász lévén behatóan tanulmányozta a modern nemzet előtti képződményeket is. Számos tanulmányban rugaszkodott neki a nemzet prehistorikumának feltárásához, sajnos, monografikus formában csak egy aspektusát vizsgálta. Különböző esszéiből, cikkeiből azonban koherens, történészgenerációkat inspiráló nézetrendszer rekonstruálható, amely reflektált a legújabb nyugati történetírás eredményeire, nem tagadta meg a szovjet történetírást sem, de saját önálló, minden dogmatizmustól mentes koncepciót tartalmaz.

Bár témánk szerint a „középkori nemzetre” fókuszálunk, kiindulásként le kell szögezni, hogy Szűcs Jenő a nemzetet jellegzetesen modernkori képződménynek tartotta: *„A modern nemzetek sok évszázados előzményekből nőttek ugyan ki, de nem a történelmi előzmények és előfeltételek egyszerű folytatása, mintegy összegzése és kiteljesedése, hanem egyszersmind azok meghaladása révén, mint a történelem sajátosan újszerű képletei.”*⁸ Az idézetből világosan látható, hogy Szűcs Jenő a nemzetet minőségileg újszerű képződménynek tartja, nem tagadja azonban, hogy előtörténete hosszú évszázadokra nyúlik vissza. Ebből az aspektusból következhetne a kontinuitás a modern nemzet és annak egyelőre még meg nem határozott prehistorikuma között, ám Szűcs éppen a diszkontinuitás mellett érvel: *„A modern nemzeti öntudatnak és érzésnek, a modern »nyelv- és kultúrnemzet« koncepciójának a 18. század előtti történelemben, a politikum szférájában nincs fogalmilag*

7 Vö. Molnár E.: A nemzeti kérdés. In: Magyar Tudomány, 1960, 10. sz., 571–587; Arató E.: A nemzetfogalom vitája a Szovjetunióban. In: Párttörténeti Közlemények, 1969, 1. sz., 104–123.

8 Szűcs J.: Nemzet és történelem, Gondolat Kiadó, 1974, 330.

közvetlenül azonosítható előzménye vagy előképe.”⁹ Vagy másképpen: „A történelmi materializmus szemléletében a »nemzet« hosszú történelmi előzményekre visszatekintő történelmi produktum, az előzmény azonban nem tévesztendő össze magával a jelenséggel; a feudalizmus viszonylag korai századai óta formálódó »nemzetiségek« sem fogalmilag, sem genetikusan nem azonosíthatók a 18. század vége óta létrejött modern nemzetek képletével.”¹⁰ Szűcs Jenő tehát olyannyira el óhajtja választani a tulajdonképpeni nemzetet előzményeitől, hogy azok jelölésére egy új összefoglaló terminust, a „nemzetiséget” használja.

Kristó Gyula szerint „Szűcs a fogalmat Carlton Hayes-től vette át, aki szerint a nemzetiség (*nationality*) „az emberek egy kulturális csoportja, amely közös nyelvet beszél, és közös történelmi tradíciót birtokol”.¹¹ Szűcs szerint a nemzetiség „az azonos nyelvű és történelmi-kulturális tradíciókkal rendelkező tágabb etnikai közösségnek azt a történelmi formáját jelöli, amely a modern nemzet, a **nation, nácija** történelmi előzménye és kerete már a feudalizmus századaiban”.¹² „A »nemzetiség« a modern nemzet történelmi-etnikai **előzménye, de nem azonos vele.**”¹³ Ezt Szűcs megtoldotta még a következővel: „Ahhoz, hogy nemzetiségről beszéljünk, mindenestre feltétel, hogy az adott közösség ne valami kezdetleges vérségi vagy lokális képződmény, **face-to-face group**, hanem szociológiai értelemben nagycsoport (**secondary in-group**) legyen, amely azonban sajátos immanens jegyekben tartja nyilván összetartozását. Az ilyen csoport eleve hosszabb – »mesterséges« – történelmi integráció, jelentős mértékben politikai tényezők produktuma.”¹⁴

Hosszabban idéztük azt, hogy Szűcs Jenő milyen összefüggésben beszélt „nemzetiségről”, hiszen ez a terminus jelölte mostani témánk tulajdonképpeni tárgyát, a premodern nemzetet. Nem tudjuk cáfolni Kristó Gyulát, de élünk a gyanúperrel, hogy Szűcs a fogalmat a szovjet történetírástól

9 i. m., 144.

10 i. m., 157.

11 Kristó Gy.: i. m., 29.

12 Szűcs J.: i. m., 79.

13 i. m., 80.

14 i. m., 268.

(közvetve a sztálini nemzetdefiníciótól) kölcsönözte, hiszen abban az időben használata ott nagyon virulens volt, és Szűcs Jenő konkrétan utal is L. V. Cserepnyinre ezzel kapcsolatban.¹⁵ Jellemző a szovjet történetírás hatására, hogy a modern nemzet előtti képződményekről csehszlovák–magyar közös konferenciára is sor került 1971-ben, amelynek konferenciakötete a következő évben „Nemzetiség a feudalizmus korában” címmel jelent meg.¹⁶ Azt pedig Szűcs Jenő nagy tekintélyének tulajdonítjuk, hogy a Magyar Történelmi Fogalomtárban¹⁷ külön szócikk foglalkozik a terminussal – a Szűcs Jenő-i értelmezésben. Pedig ez az elnevezés a magyar nyelvben foglalt a tulajdonképpeni „nemzeti kisebbségre” és egy attól eltérő jelenségre való alkalmazása fogalmi zavart okoz. Orosz nyelven azonban a két jelenségre két külön elnevezés van: a *narodnoszty* jelentené ebben az összefüggésben a modern nemzet előtti „nemzetet”, míg a *nacionalnoszty* az eredeti értelemben vett nemzetiséget, tehát a nemzeti kisebbséget. (Az már más kérdés, hogy az oroszban szintén problémát okoz az eredetileg nem erre kitalált *narodnoszty* használatának kiterjesztése.) Nem tekinthető mindezek után véletlennek, hogy a szovjet történetírás közvetlen befolyásoló hatásának megszűnte és Szűcs Jenő halála után e fogalom használatától elállt a magyar történetírás.

Itt jegyeznénk meg, hogy lényegében ugyanez lett a sorsa a Szűcs Jenő által bevezetett – ezúttal nyilvánvalóan a nyugati történetírás által ihletett – „gentilis tudat”, vagy „gentilizmus” fogalomnak, amely lényegében a barbár etnikai tudatot kívánta jelölni.

Ezen a ponton érdemes azt is megvizsgálni, hogy Szűcs Jenő terminológiai-koncepcionális alapvetéseit milyen konkrét történelmi tényekkel támasztotta alá. Magyar történészként, természetesen, a magyar középkor tanulmányozása során jutott el végkövetkeztetéseiig, de gazdagon merített a nyugat-európai történetből, és élt az egyetemes történelmi összehasonlítás módszerével: „*A barbár magyarságnak megvolt a maga sajátos etnikai »Mi«-tudata (»gentilizmus«), amint ezt a nyelvészet, etnológia, régészet és*

15 i. m., 195.

16 Nemzetiség a feudalizmus korában, Akadémiai Kiadó, 1972.

17 Magyar Történelmi Fogalomtár, Gondolat Kiadó, II., 1989, 57.

egykori források alapján rekonstruálni lehet már 900 táján, ahogy Európa »régi barbárainak« megvolt 500 táján. Mindazonáltal nem e tudati állag képezte a jövő tudatképződésének alapját, mert ez jórészt elsüllyedt, felbomlott, már 1200 táján csak a »parasztok hamis meséiben« élt (Anonymus). Az új képlet, a **gens Ungarorum** nem »magyar« képződmény volt, a szó etnikai értelmében, hanem hosszú időn át – mintegy a 13. sz. derekáig – számos népelemet, »nemzetiséget« magába foglaló alattoalói kötelék, **populus regi subditus**. Ezen belül persze már akár 1100 táján forrásszerűen igazolható egy genus Ungarorum képlete is, amelyet a lingua és **natio** (elsődleges 'születés, származás' értelemben) határozott meg, ahogy már a 13. sz. első felében igazolható, hogy a szemlélet számos más **genust** ('nép, nemzetiség' értelemben) tartott számon. Emellett, mintegy 1200 és 1300 közt, nemcsak párhuzamosan, de szorosan genetikai kapcsolatban a nyugat-európai fejlődéssel, kibontakozik előbb egy lovagi, majd egy nemesi jellegű »rendi állam-nemzet« és »állampatriotizmus«. A részletkutatás az Anonymustól Kézaiig és az 1290-es évek »koraszülött« rendi formáig ívelő fejlődésben nemcsak meglepő eszmetörténeti analógiákat, hanem közvetlen – filológiaiilag kielemezhető kapcsolatokat tárt fel. A szálak egyenesen Párizsba vagy Orléans-ba, másrészt Bolognába mutatnak. Anonymus a maga nagyon is »teoretikus« igényű lovagregényét a korabeli publicisztika ismerete nélkül nem tudta volna megírni, s akkor sem, ha az itt csak jelzett 12. századi lovagi **esprit laïque** nem érintette volna meg. Kézai a római jog nélkül és pl. az itt említett francia »társadalomelmélet« ismerete nélkül nem tudta volna kikovácsolni a »huntörténet« társadalmi teóriáját, s az 1280 táján megszülető **natio Hungarorum** egyéb eszmei konstitutív elemeit.¹⁸

Szücs Jenő tehát itt is a gentilizmusból indul ki, amelyet az alábbiakban így ír körül: „Bizonyos, hogy a magyarság már a honfoglalás idején önmagát egységes tradícióközösségként fogta fel, amit az archaikus gondolkodás a »szokások és erkölcsök« azonosságával fejez ki. Lényegében ezt a fogalmi egységet ölelte át a régi magyar nyelv **törvény** szava. A magyar **nemzet** (a szó régi, nem később felvett jelentésében) már az állam előtt **egytörvényű** közösség volt a nemzetségi-törzsi alcsoportok erős kötődései ellenére, melyet más »nemzetekkel« (például a csatlakozott kabarokkal, székelyekkel) együtt a kettős fejedelemség politikai kerete tartott egybe. Ez a fajta »nemzetiségi«

18 Szücs J.: i. m., 251–252.

(etnikai) csoporttudat található meg a nagy népvándorlás korábbi, nyugat-európai népeinél.”¹⁹ A gentilizmus meghatározása itt a következőképpen fest: „A *genus* fogalmát legrégebb nyelvemlékeink tanúsága szerint a régi magyar nyelv *nemzet* szava fedte... Embercsoportra alkalmazva tehát: 'azonos nemzéstől születettek összessége'. A szó az ómagyar nyelvben egyaránt jelentette a 'nemzetséget' és a 'népet'. Ez egy régebb gondolati mechanizmus és társadalmi struktúra maradványa, melyben az emberek a tágabb »nép« fogalmát a vérközösségeként felfogott (valójában fiktív) eredetközösség, a nemzetség modelljére alkották meg gondolatilag...”²⁰

Mikortól beszél Szűcs nemzetiségről Magyarországon? Egyrészt azt állítja, hogy már a gentilizmus korában létezett²¹ – más helyütt azt hangsúlyozta, hogy míg Nyugaton a gentilis struktúrák és a középkor nemzetiségei között éles cezúra húzódik, addig az „újabb” barbárok (Észak- és Kelet-Közép-Európa népei) esetében bizonyos folytonosság van az archaikus etnikai keretek és a feudalizmus kori nemzetiségek közt²² –, és egészen a 18. századig (vagyis a nemzet megszületéséig) nemzetiségekről beszél.²³ Megint másutt azt írja, hogy az „ősi magyar »gentilizmus«... a 12-13. században lényegében elhalt”.²⁴ Bizonyos helyeken tehát a „nemzetiség” a modern nemzet középkori előzményeinek összességéként szerepel nála, máshol a 13. század végétől a 18. század végéig terjedő időszakot öleli fel.

Egy azonban bizonyos: a „nemzetiség” minden hasonlósága ellenére minőségileg – és nemcsak kronológiailag – különbözik a „nemzettől”. Mégpedig három – Szűcs által behatóan elemzett – feltétel miatt.

Egyik az „alattvalói kötelék” meghatározó szerepe a 18. század előtti tudati struktúrákban: „Az ember mint politikai lény, *homo politicus*

19 i. m., 84.

20 uo.

21 i. m., 83.

22 i. m., 335.

23 i. m., 223.

24 i. m., 409.

elméleti kirekesztése a társadalmi viszonylatokból, hogy a politikai struktúrába mint alattvaló (*fidelis subditus*) tagozódjék be, másrészt minden *naturalis* és *civilis* kötelék (tehát egyebek közt az eredet- és történeti közösségként felfogott népkötelék, valamint az autonóm politikai társulás, »társadalom«) elméleti negligálása az embertömegeknek valamilyen egyházi vagy világi autoritás szemszögéből felfogott egységével szemben. E felfogás történetiszemléleti vetülete általában, s közelebbről a magyarországi latin írásbeliség első két évszázadában a »nép« mint immanens történeti kategória háttérbe szorulása, már-már elsüllyedése.”²⁵

A másik a *communitas*, a középkori politikai közösség meghatározó volta: „A képletet már 1300 táján az motíválja, hogy a »lovag«, a »nemes«, a »polgár« motívuma a csoportlojalítások közt egyre hangsúlyosabb szerephez jut, mert ezek a királytól és minden felsőbb politikai autoritástól független jogi-politikai közösségeknek, *communitasoknak* vallják magukat. A formálódó, eleinte még meglehetősen amorf közösségtudat a római jogból és a skolasztikából egyaránt megkapja az ideológiai érveket. E *communitasok* is többnyire függetlenek a nyelvi-»nemzetiségi« hovatarozástól, vagy legalábbis részben esnek azzal egybe. Amennyiben azonban valamelyik *communitas* egy egységes királyság keretei közt politikai szerephez jut, megkezdődik a középkor »nemzeti ideológiájának“ felépülése. Ez a *communitas* eleinte egész Európában (Kelet-Európában mindvégig) a nemesség.”²⁶

A harmadik fő szempont, hogy a „natio” szó nálunk a középkorban nem valamiféle polgári viszonylatok összegzésére szolgált, hanem „a fogalom a korai újkorig őrizte eredeti etimológiai és jelentéstani összefüggését a *nascor* (*natus*, *natura* stb.) szóval, a »születés«, az eredet, a »természetes« állapot képzeteivel. Elsődlegesen nem valami társadalmi vagy politikai – *civilis* – viszonylatot fejezett ki, hanem mintegy »természetes« adottságot: egyazon *natio* tagjai voltak mindazok, akik születésük, természetes eredetük révén azonos népkeret, *gens* kötelékébe tartoztak”.²⁷ „A középkorban a *natio* fogalma

25 i. m., 467.

26 i. m., 89–90.

27 i. m., 216.

ingadozó, többértelmű; az emberek egyidejűleg – territoriális, tágabb nyelvi vagy állami, ill. rendi koncepciók szerint – több »náció-hoz« tartoznak.”²⁸

Összefoglalóan tehát a „nemzet” modern fogalmában „a történelmi tartalmaktól” a legfontosabb alábbi három ismérv alapján válik el:

1. *„minden ember egy bizonyos nemzethez tartozik (vagy kell, hogy tartozzék), s viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok elvileg egyenlő tagjai”,*
2. *„a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója: ... csakis a nemzeti szuverenitást kifejező állam legitim”,*
3. *„a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya”.²⁹*

És definíciószinten: *„A »nemzetiség« a történelem igen régi képződménye, nemkülönbönben igen régi a »társadalom« mint szuverén politikai közösség koncepciója és a „politikai lojalitás” kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három közt régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új, s csakis a 18. sz. vége óta létezik, az e három kategória történelmi fúziója és funkcionális viszonya: a „nemzet”, ahogy ma értjük.”³⁰*

Szűcs Jenő egyik fontos tanulmánya alcímének ezt adta *„Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához”,* amiben tetten érhetjük a történész aspirációit és belső motivációit. Másutt még érzékletesebben fogalmazott: *„Képzeljünk el olyan fizikát, melynek fogalmai Budapesten, Bukarestben, Prágában, továbbá Moszkvában, Párizsban, Londonban stb. mások és mások! Beszéd csak ott lehetséges, ahol azonos és általánosan elfogadott jelrendszer van”.³¹*

A posztmodern után, természetesen, már nem is olyan képtelenség elképzelni ezt az állapotot, ám magam is ahhoz a történészgenerációhoz tartozom, amely igyekszik felvenni a harcot a *„tyranny of words”³²* ellen. Más kérdés, hogy Szűcs Jenő minden tiszteletre méltó erőfeszítése ellenére – miközben jelentős eredményeket ért el a középkori etnikai

28 i.m., 239–240.

29 i. m., 208–209.

30 i. m., 220–221.

31 i. m., 49.

32 i. m., 202.

tudattartalmak felkutatása terén – éppen a terminológiai alapkérdésekben jutott a legkétségesebb következtetésekre. Kristó Gyula aprólékos elemzésben vetette szakmai kritika alá ezeket a próbálkozásokat, s kérdőjelezte meg a „nemzetiség” terminus használatát, illetve figyelt fel a „nemzet”, „nemzetiség”, „nép”, „gentilizmus”, „etnikum”, „állam(ország)” fogalmak egymástól való elhatárolásának következtelenségeire.³³

Kristó Gyula eddigiekben többször idézett művében, amely rövid időn belül két kiadást is megért, ugyan nagy szerepet szán Szücs Jenő nézeteinek kritikájára, és sok tekintetben a vele való diskurzusban alakítja ki saját koncepcióját, egyben nagyszabású kísérletet is tesz a források újraolvasásán alapuló saját nézetrendszere kimunkálására. Az alapvető módszertani különbség a két történész között az, hogy – habár Szücs Jenő is mediavista volt – Kristó Gyula alapkövetelménye, *„hogyan ne a modern nemzetet keressük a középkorban”*³⁴, míg Szücs Jenő csak a modern nemzetet fogadja el tulajdonképpen nemzetnek. Ebből következően Kristó az organikus fejlődés elvét hangsúlyozza, Szücs pedig új minőségről beszél, amelynek nincs történeti előzménye – miközben mindketten Anthony Smith nemzetdefiníciójából indulnak ki.

Metodikailag igen fontos Kristó Gyula azon tudomány-módszertani alaptézise, hogy ez esetben is alkalmazandó a fogalommeghatározás más tudományágakban is használt módszere: elsődleges a „lényegi minimum”, a legközelebbi *nem-fogalom* (genus proximum) meghatározása, és azt követi a *differentia specificak* kijelölése. A „lényegi minimum” A. Smith két feltétele: *„Az első kulturális: egy fokozódó mértékben elkülönülő kultúra és történelem jelenléte a népesség egy részében (ha nem egészében); a második területi: az a lehetőség, hogy a népesség (vagy egy része) képes legyen meghatározni helyét egy bizonyos területen, egy történelmi „házában”. Ebből következik a »házához« kötődő és egy adott kultúrát tápláló mítoszok és történelmi emlékek fontossága.”*³⁵

33 Kristó Gy.: i. m., 32–35.

34 i. m., 9.

35 i. m., 6–7.

Kristó Gyula a korai magyar történelem aprólékos vizsgálata, a korabeli forrásokban fellelhető korabeli terminusok (*gens, natio*) történelmi jelentésének elemzése eszközével mutat rá arra, hogy I. István idején a *gens* nép értelemben az ország lakosságát, a király valamennyi alattvalóját jelentette: tehát különböző nyelvű és szokású embereket, miközben a 11. század jelentős részében az összetartozás tudata még törzsi jellegű volt.³⁶ A 11-12. században „magyarnak” az számított, aki itt született és a király alattvalója volt, függetlenül nyelvétől, eredetétől.³⁷ Mindebből az következik Kristó Gyula szerint, hogy a nemzet létét jelző elemek nincsenek jelen, de a nemzetképződés közvetlen előfoka sem egészen a 12. század végéig.³⁸ A változás Anonymussal kezdődik és Kézai mesternél csúcsosodik ki, aki egyike az elsőnek Európában azzal, hogy a *natio* szót nemzet értelemben használja, kultúrnemzetként a társadalom egy szűk, privilegizált rétege számára kisajátítva azt.³⁹

Kristó Gyula „A magyar nemzet a 13. században” című fejezetben kísérel meg, hogy a nyugati példák nyomán felállított nemzetkonceptió kritériumait a magyar fejlődésben is fellelje. Elsőként a xenofóbia megnyilvánulásainak bősz írásos emlékeit idézi fel, majd a közös múlt mint az összetartozás tudatának történelmi gyökereire vonatkozó konstrukciókat elemzi, harmadikként pedig az államkeret ideológiai beépítését az elméletbe, már Anonymusnál. Legvégül, negyedik ismérésként a haza fogalmának átalakulását jelöli meg. Mindennek alapján jut arra a következtetésre, hogy „a magyar nemzet alapvetését a 13. század első évtizedében a keresztény magyarok gestájának ismeretlen szerzője és döntően Anonymus végezte el”.⁴⁰ Szücs Jenővel ellentétben tehát Kristó Gyula Anonymusnak adja az elsőbbséget Kézaival szemben – azzal a megszorítással, hogy amíg Anonymus az *államnemzeti* koncepció megalkotója, addig

36 i. m., 120, 123.

37 i. m., 127–128.

38 i. m., 136.

39 i. m., 199.

40 i. m., 151–176.

Kézai a *nyelvnemzetié* (vagy még inkább a *fajnemzetié*), s végül ez utóbbi terjed el Magyarországon.⁴¹

Kristó Gyula kutatási eredményeit később népszerű formában is összefoglalta. Itt bevezetésként azt hangsúlyozza, hogy három pszichikai attitűd megléte szükséges ahhoz, hogy a történelem során a nemzet kialakulása egyáltalán napirendre kerülhessen, jelesül:

1. az emberek összetartozásának tudata,
2. elhatárolódás (xenofóbia),
3. öntúlértékelés.⁴²

A későbbiek során a nemzet feltételrendszerének kialakulásában öt feltételt vázol fel:

1. az államok kialakulása 1000 táján Európában,
2. a keresztes hadjáratok kiváltotta mássággal való szembesülés,
3. a zarándokok tömegeinek útra kelése ugyanazokkal a következményekkel,
4. a felsőfokú tanulmányok megjelenése és elterjedése,
5. a megélénkülő távolsági kereskedelem.⁴³

Ezek a feltételek nem egyszerre, hanem a 11–13. század folyamán alakultak ki. Az így létrejött középkori nemzet ismérvei pedig a következők:

1. idegengyűlölet,
2. a történelmi tradíció megteremtése,
3. az állam, illetve annak „nemzetképző funkciója”,
4. a haza fogalmának feltűnése,
5. a nemzet fogalmát jelző régi szó új értelme.⁴⁴

Nem kritériuma ennek a nemzetnek a nyelv és a társadalmi tagozódás.

Definíciószinten tehát Kristó Gyula szerint a középkori nemzet *„eredendően egy tudat (illetve egy érzés), amelyet az táplál, hogy bizonyos*

41 i. m., 181.

42 Kristó Gy.: A nemzet a középkorban In: História, 2001/4, 27.

43 i. m., 28.

44 i. m., 29–30.

embercsoportok (»mi«) együtvé tartoznak, azaz másoktól (»ők«) elhatárolódnak. Ennek során alakítják ki önmagukról alkotott képüket, amely rájuk nézve szerfelett hízelgő, ugyanakkor az idegeneket a róluk megformált kép riasztónak mutatja ... Az összetartozás tudatát erősítette a közös eredet hite, amely nagyrészt fiktív (nem valóságos) történelmi előzményekre épült. Ugyanakkor másodlagos fejleményként a nemzet a középkorban területet is jelöl, hiszen összekapcsolódott az állam fogalmával, sőt az állam nemzetképző erőnek tekinthető ... A nemzet területévé vált államterülethez, a hazához – a nemzet tagjait egymáshoz fűző emocionális szálak révén – érzelem kapcsolódott...”.⁴⁵

A népszerű stílus és műfaj ebben az összegzésben, természetesen, kategorikusabb megállapításokat eredményezett, mint a monografikusban, de a következtetések lényegüket tekintve nem térnek el egymástól. Kristó Gyula – Szűccsel ellentétben – lényegében az államnemzeti koncepció hívévé szegődik – talán Anonymus hatására, vagy éppen azért emeli ki a névtelen szerző szerepét a „nemzet” megkonstruálásában, mert már eleve az államnemzet volt prekonceptiója alapja. Ebből az az elméleti képtelenség következik, hogy Kristó Gyula végül is mind a nyelvet, mind magát az etnikumot kizárja a középkori nemzet meghatározásából. Sőt, Anthony Smith idézett és általa elfogadott meghatározása figyelmes olvasásából kiderülő módon, ez utóbbi ismérvek a nemzet definíciójából is hiányoznak. Ily módon viszont az állam és az államkeretben élő nép(ek) nehezen elválaszthatóvá válik/válnak egymástól, illetve ilyen megfontolásból nyugodtan kiterjeszthetnénk a „nemzet” születését az állam létrejötté idejéig. Ha ezt nem tesszük – mint ahogy Kristó Gyula nem teszi –, akkor az csak a szellemi konstrukció meghatározó szerepe miatt történhet. S valóban, Kristó Gyula Anonymust és Kézait úgy tekinti, mint a „nemzet”-felfogás létrehozóit. Azt gondolom azonban, hogy a középkori nemzet nem egyszerűen tudati, s főleg nem egyes emberek által konstruált, kategória, hanem objektív történelmi valóság. Kristó Gyula interpretációjából úgy tűnik ki, mintha állami szolgálatban álló írástudó ideológusok „gyártották” volna a magyar nemzetet, miközben más helyütt ő is elismeri, hogy emberek nagyobb csoportjának összetartozás-tudatára is szükség van ahhoz, hogy nemzetről beszéljünk. Magyarán

45 i. m., 30.

és konkrétan: nemcsak arra van szükség, hogy valakik az összetartozástudatot pergamenre vessék, hanem, hogy az a valóságban is létezzék.

Ha végigtekintünk a modern nemzet előtti hosszú – majd ezeréves – magyar történeten, akkor konstatálnunk kell, ahogy ezt a korszakkal foglalkozó történészek is tették, hogy számos olyan jelenség regisztrálható, amely a modern nemzetre is jellemző vagy ahhoz hasonlatos. Ugyan nem rendelkezünk konszenzuson alapuló nemzetfogalommal, de a gyakorlatban több-kevesebb bizonyossággal tudjuk, miről beszélünk. Általában a közös területen élő, nagyjából azonos nyelvet beszélő embercsoportokat értjük rajta, akikben él a közös történelmi hagyományok és kultúra által táplált összetartozás tudat. Lehetnek ugyan ez alól egyes kivételek, de nagy általánosságban a legtöbb nemzetre mindez jellemző. A magyar historiográfia eddigi kutatásai azt bizonyítják, hogy egy ilyen definíciónak a „legkisebb közös többszöröse”, vagy ahogy Kristó Gyula írta, „lényegi minimuma” a 18. század előtt is fellelhető volt. Annál furcsább, hogy a témával legtöbbet foglalkozó két történész diametrálisan eltérő álláspontot foglal el ebben a kérdésben, miközben a felvonultatott érvanyag nem különbözik érdemben egymástól (és nem is különbözhet, hiszen ugyanazokkal a forrásokkal dolgoztak).

Visszakanyarodtunk tehát a terminológiai problémához. Nézetem szerint ugyanis az egyező történelmi tartalmak különmemű leírását a terminológiai tisztázatlanság okozza. Ha Szűcs Jenő nem ragaszkodna annyira a „modern” nemzet meghatározásának politikai típusú dominanciájához, ha Kristó Gyula nem erőltetné annyira az állam jelentőségét a nemzet születésében – akkor elég közel kerülnének Deér József 1934–36-os felismeréséig.

Igaz viszont, hogy akkor arra a lapos igazságra juthatnának az újabb történészgenerációk, hogy nincs sok új a nap alatt.